

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «**Загальна психологія**»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

за темою – Здібності.

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 15.08.2023 № 8)

Розробники:

1. Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук, доцент Шиліна А. А.

Рецензенти:

1. Провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності Національної гвардії України, кандидат психологічних наук, с.н.с. Мацегора Я. В.

2. Доцент кафедри соціології та психології педагогіки факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Чепіга Л.П.

План лекції.

1. Загальне уявлення про здібності.
2. Структура здібностей. Визначення здібностей за Б. М. Тепловим.
3. Природа людських здібностей.
4. Характеристика загальних та спеціальних здібностей.
5. Основні етапи розвитку здібностей.
6. Здібності, задатки та генотип.

Рекомендована література:

1. Загальна психологія : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 291 с.
2. Іванова О.В. Психологія: вступ до спеціальності : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 180 с.
3. Іїна М.Л. Загальна психологія: теорія та практикум: навч. посібник / Суми: Унів. кн., 2011. 352 с.
4. Колобич О. П. Загальна психологія. Навчально-методичний посібник. Львів, 2018. 172 с.
5. Максименко С.Д. Загальна психологія. Центр навчальної літератури. 2019. 272 с.
6. Максименко С. Д. [та ін.]. Психологія та педагогіка: підручник К.: Слово, 2012. 584 с.
7. Партико Т.Б. Психологія : підручник. Київ: Ін Юре, 2014. 665 с.
8. Поліщук С.А. Психологічні практики в системі підготовки практичних психологів : навч.-метод. Посібник. Суми: Унів. кн., 2012. 135 с.
9. Савчин М. В. Загальна психологія : навч. посібник. К.: Академвидав, 2011. 465 с.
10. Загальна психологія. Навч. посіб. / [Сергеєнкова О.П., Столярчук О.А., Коханова О.П., Пасєка О.В.]. К.: Центр учбової літератури, 2012. 296 с.
11. Москалець В.П. Психологія особистості. Київ.: Центр учбової літератури, 2013.

Текст лекції.

1. Загальне уявлення про здібності.

Вчені вважають, що будь-яка діяльність вимагає від людини володіння певними якостями. Ці якості допомагають людині справлятися з діяльністю і як би визначає придатність до неї. Вони показують, наскільки успішно людина зможе її виконати. У психології такі індивідуально-психологічні особливості називають здібностями людини. В звичайному житті слово <здатності> вживають з різних приводів і в різному сенсі: коли говорять і про фізичні можливості людини, і свого розумі. Однак психологи називають здібностями тільки такі якості, які, по-перше, мають психологічну природу, по-друге, індивідуально варіюються - розрізняються. Всі люди здатні до прямоходіння і освоєння мови, проте власне здатності тут ні при чому. Перша якість не психологічна, а друге є загальним для всіх людей.

Підкреслюючи зв'язок здібностей з успішною діяльністю, слід обмежити їх коло тими, які забезпечують ефективний результат. Здатних людей від нездатних відрізняють більш швидке освоєння діяльності, досягнення в ній більшої ефективності. Здібності - це складне утворення, яке залежить і включає в себе не

тільки різні психічні процеси, але і весь розвиток особистості. Хоча зовні здібності виявляються в діяльності - в навичках, уміннях і знаннях особистості, - перші не тотожні другий. Так, людина може бути добре технічно підготовлений і освічений, але мало здатний до будь-якої діяльності. Відомі, наприклад, феноменальні лічильники - особи, які з надзвичайною швидкістю виробляють в розумі складні обчислення, але мають при цьому дуже середніми математичними здібностями.

Стосовно навичок, умінь і знань людини здатності виступають як якась можливість, яка може відбутися, а може і ні. Це схоже на зерно, кинуте в землю. Перетвориться воно в колос чи ні, залежить від багатьох умов, необхідних для його розвитку. Здібності - це теж тільки можливість освоєння знань, умінь і навичок, а чи втілиться вона в дійсність, залежить від ряду умов. Наприклад, наявність у дитини математичних здібностей ні в якій мірі не є гарантією, що він стане великим математиком.

Без відповідних умов (спеціальне навчання, творчо працюють педагоги, можливості сім'ї і ін.) Здатності стихнуть, так і не розвинувшись. Невідомо, скільки геніїв так і не було визнано суспільством. Показова історія життя Альберта Ейнштейна, який в середній школі був вельми пересічним учнем.

Однак знання, вміння і навички залишаються зовнішніми по відношенню до здібностям тільки до тих пір, поки вони не освоєні. Виявляючись в діяльності по мірі її освоєння особистістю, здібності продовжують розвиватися, формуючи свою структуру і своєрідність. Математичні здібності людини ніяк не виявляються, якщо він ніколи не вчив математики: їх можна виявити тільки в процесі засвоєння їм чисел, правил дій з ними, решення завдань і т.п.

Здібності виявляються не в самих знаннях, уміннях і навичках, а в тому, наскільки швидко і легко людина освоює конкретну діяльність. Від здібностей залежать якість виконання діяльності, її успішність і рівень досягнень, а також те, як ця діяльність виконується. Б. М. Теплов виділив наступні три основні ознаки поняття "здатність":

Таким чином, можна сказати, що По-перше, під здібностями розуміються індивідуально-психологічні особливості, що відрізняють однієї людини від іншого; ніхто не стане говорити про здібності там, де мова йде про властивості, ст. щодо яких всі люди рівні.

По-друге, здібностями називають не всякі взагалі індивідуальні особливості, а лише такі, які мають відношення до успішності виконання будь-якої діяльності або багатьох діяльностей: <здатність>:

По-третє, поняття «здібність» не зводиться до знань, навичок чи умінь, які вже вироблені в даної людини.

Розглядаючи співвідношення здібностей і діяльності, слід зазначити, що якщо людина не справляється з діяльністю, то це не означає повну відсутність у нього здібностей. Просто йому потрібно більше часу на засвоєння знань, умінь і навичок, а його педагогам знадобиться докласти набагато більше зусиль для його навчання. Кажуть, що коли В.Немировича-Данченко запитали, чи кожен може стати режисером, він відповів: «Кожен, тільки одному потрібно для цього три роки, іншому тридцять років, а третій - триста років». Крім того, здібності людини можуть розвинутиися через якийсь час або проявитися в іншому виді діяльності.

Не всяка діяльність розвиває здібності особистості. Розглядаючи загальну структуру життєдіяльності людини, неважко помітити існування видів діяльності, не

розвивають, а навпаки, відволікаючих і навіть гальмують розвиток його основних здібностей. Наприклад, якщо людина, що має музичні або винахідницькі нахили, змушений займатися; важкою фізичною працею, така діяльність навряд чи буде розвивати закладені в ньому здібності.

Коли говорять про розвиваючої діяльності, то мають на увазі діяльність, значущу для людини, в якій проявляються всі його можливості, тому, щоб зрозуміти, чи є якась діяльність розвиваючої, необхідно дати їй особистісну характеристику. У цьому сенсі навіть професійна діяльність, яка проходить через все життя людини, не завжди може бути значимою для нього. Виробничі завдання або службові обов'язки далеко не вичерпують творчі можливості і багатство життєвих проявів людини. Оскільки діяльність індивіда не завжди може давати простір для розвитку здібностей, то між нею і здібностями існує відоме розбіжність. Це означає, що в якомусь відношенні здатності ширше виконуваної діяльності, оскільки містять в собі можливості для нової діяльності. З іншого боку, реальна діяльність виявляється в чомусь ширше здібностей, необхідних для конкретного її виду. Ймовірно, тому Н.Коупленд відзначав, що <звичайна людина використовує тільки десять відсотків своїх фізичних і розумових здібностей. Різниця між тією силою, яку він використовує, і тієї, яку дійсно є в його розпорядженні, це різниця між тим, що він є, і тим, ким він може бути> .

У зв'язку з цим психологи ділять здатності на потенційні і актуальні. Потенційні можливості - це такі, які зараз не реалізуються а конкретний вид діяльності, але здатні проявитися при зміні відповідних соціальних умов. До актуальних, або реалізованим, здібностям відносять не тільки ті, які проявляються і розвиваються в різних видах діяльності, але і ті, які необхідні в даний момент і реалізуються в цьому конкретному виді діяльності. Потенційні і актуальні здібності можна розглянути як непрямий показник характеру соціальних умов, в яких існує індивід. Саме характер соціальних умов перешкоджає або сприяє розвитку потенційних здібностей, забезпечує або не забезпечує перетворення їх в актуальні. Наприклад, нерідко, якщо в класі є хлопчик, який добре знає математику, хлопці не завжди дружать з ним, а іноді навіть дражнять його <Математиком>. Але одного разу він вирішує зайнятися плаванням і дуже скоро отримує 1-й розряд. Тепер ставлення хлопців змінюється. Однокласники починають поважати його. З точки зору психології, крім актуальних здібностей до математики у нього тепер актуалізувалися і потенційні можливості до плавання.

Питання про природу людських здібностей до цих пір викликає бурхливі суперечки серед вчених. Одна з популярних точок зору, яка веде свою історію ще від Платона, така: здатності мають біологічне походження. Це означає, що прояв здібностей цілком залежить від того, хто були батьки дитини, які риси він успадкував. Навчання і виховання можуть лише впливати на швидкість прояви здібностей, але вони обов'язково будуть виявлені тим чи іншим чином. Як доказ уродженості здібностей зазвичай вказують на факти їх прояви в дитячому віці, коли вплив навчання і виховання, здавалося б, ще не могло бути визначальним. Наприклад, музична обдарованість у Моцарта виявилася в 3 роки, у Гайдна - в 4 роки. Талант в живопису і в скульптурі виявляється дещо пізніше: у Рафаеля - у 8 років, у Ван-Дейка - в 10 років, у Дюрера - в 15 років.

Даний підхід знайшов відображення в теоріях, згідно з якими здатності людини пов'язані з величиною його мозку.

Певний зв'язок з ідеєю наслідування здібностей простежується в навчанні Франца Галля, що отримав назву френологія (від грец. - Вчення). Френологи намагалися простежити, як психічні особливості людини залежать від зовнішньої форми черепа. Основна ідея полягала в наступному: в корі головного мозку людини є різні центри, кожен з яких відповідає за певну здатність. Ступінь розвитку здібностей знаходиться в прямій залежності від величини відповідних частин мозку. Сильно розвинені центри тиснуть на кістки черепа зсередини, і на них з'являються опуклості - шишки. На основі спеціальних вимірювань була складена френологіческая карта, де поверхня черепа розбивалася на 27 ділянок, кожен з яких відповідав певній індивідуальній особливості. Серед них <шишки здібностей> до музики, поезії, живопису; <Горби> честолубства, скупості, хоробрості і ін. Проте в подальшому численні дослідження показали, що череп зовсім не повторює форму кори головного мозку. Тому визначення по шишкам і западин черепа розумових і моральних особливостей людини антинауково і безпідставно. Ще менш науковим був метод, яким створювалася френологіческая карта. Для цієї мети вивчалися скульптурні або живописні портрети таких міфічних і легендарних людей, як біблійний Мойсей, святий Антоній, Гомер і ін., саме існування яких, а тим більше вірогідність зображення є досить спірним. У той же час слід зазначити важливість зробленого Ф.Галлем припущення про знаходження центрів різних психічних функцій в корі головного мозку. Надалі дана точка зору знайшла підтвердження в роботах Фрича і Гітцигом. Одним з відомих прихильників цього напрямку був Френсіс Гальтон. Він пояснював успадкування здібностей виходячи з принципів еволюційної теорії Ч.Дарвіна. Аналізуючи біографії видатних діячів, Гальтон прийшов до висновку, що вдосконалення людини можливо лише шляхом виведення на основі законів спадковості раси особливо обдарованих - розумово і фізично сильних - людей. У XX ст., Продовжуючи лінію Гальтона, Коте встановлював ступінь обдарованості відомих людей за кількістю рядків, обведених їм в енциклопедичному словнику. Він виділив таким чином близько 400 осіб, чиї високі здібності простежуються в декількох поколіннях.

Дуже вражає історія родини німецьких музикантів Бахов. Вперше великі музичні здібності в ній виявилися в 1550 р Родоначалником сім'ї був булочник В.Бах, який, як відзначав Т.Рибо в своїй праці <Спадковість душевних властивостей>, відводив душу після роботи музикою і співом. У нього було два сини, з них-то і починається безперервний ряд музикантів, відомих в Німеччині протягом двох століть, В сім'ї Бахов налічувалося близько 60 музикантів, з них понад 20 видатних. Але всесвітню славу цього прізвища приніс геніальний композитор Іоган Себастьян Бах. Встановлено також, що прабабуся Л. М. Толстого - Ольга Трубецька і прабабуся О.С.Пушкіна - Євдокія Трубецька були рідними сестрами. П'ять найбільших представників німецької культури - поети Шиллер і Гельдерлін, філософи Шеллінг і Гегель, а також фізик Макс Планк склалися в спорідненості: у них був загальний предок - Йоганн Кант, який жив у XV ст. В одній зі старих наукових робіт, проведених в рамках цієї концепції, наводяться такі дані. визначалася музикальність дітей, у яких або обоє батьків були музичні, або обидва немусичного. Результати виявилися наступними.

Цілком очевидно, що подібні факти не є строгими оскільки не дозволяють розвести дію спадковості і середовища: при виражених здібностях у батьків з більшою ймовірністю створюються сприятливі, а іноді і унікальні умови для

розвитку тих же здібностей у дітей. Пригадуються в зв'язку з цим яскраві описи регулярних музичних свят в родині Бахов. У їхньому сімейному хорі кожен учасник, включно з дітьми, отримував свій <голос> і повинен був вести його в складній багатоголосій фуги. На користь спадковості здібностей свідчать також існуючі численні династії артистів, художників, моряків, лікарів, педагогів ... Однак, швидше за все, в більшості випадків слід говорити не про біологічну, а про соціальної спадковості. Дитина йде по стопах батьків не тільки з-за спадкової обумовленості, а й тому, що з дитинства дізнався і полюбив їх професію. Так, всім відома циркова династія родини Дурових, в якій діти з самого раннього віку беруть участь у виставах, доглядають за тваринами, дресирують їх і в результаті самі починають моряків, лікарів, педагогів ... Однак, швидше за все, в більшості випадків слід говорити не про біологічну, а про соціальної спадковості. Дитина йде по стопах батьків не тільки з-за спадкової обумовленості, а й тому, що з дитинства дізнався і полюбив їх професію. Так, всім відома циркова династія родини Дурових, в якій діти з самого раннього віку беруть участь у виставах, доглядають за тваринами, дресирують їх і в результаті самі починають.

Прихильники іншої крайньої точки зору вважають, що особливості психіки цілком залежать від якості виховання і навчання. Так, ще в XVIII в. К. А. Гельвецій проголосив, що за допомогою спеціального виховання можна формувати геніальність. Прихильники даного напрямку посилаються на випадки, коли діти з найвідсталіших і примітивних племен, отримавши відповідне навчання, нічим не відрізнялися від освічених європейців. Як приклади також призводять ситуації, коли дитина в силу якихось причин позбавляється можливості спілкування з дорослими і однолітками. В результаті людини в повному сенсі цього слова з нього не получается.

Яскраве підтвердження - так звані «діти-мауглі», тобто діти, віднесені тваринами і виховувалися в звірячій зграї. Якщо таких дітей вдавалося знайти і зловити, то через тривале перебування серед звірів вони вже не могли навчитися говорити, по-людськи їсти, одягатися, доглядати за собою і незабаром гинули. Подібні випадки переконливо свідчать про непоправну втрату, навіть неможливості власне людського розвитку поза суспільством людей.

Доказом соціального походження здібностей можуть служити також факти масового розвитку деяких спеціальних здібностей у різних народів. Відомо, наприклад, що серед представників північних племен багато Хороших мисливців, італійці люблять і вміють співати, жителі Примор'я - вмілі рибалки. У дослідженнях, які проводилися під керівництвом А.Н.Леонтьєва, було встановлено, що серед російських людей музичним слухом мають приблизно 30%, зате всі в'єтнамці на 100% музичні. Як виявилось, це пов'язано з особливостями мови: у російських він тембрових, а у в'єтнамців тональний, тобто розвиває музичний слух. Тому в'єтнамські діти, опановуючи промовою, одночасно розвивають музичні здібності.

Перед психологією дуже гостро стоїть проблема виявлення закономірностей та механізмів формування та розвитку здібностей.

Природну основу розвитку здібностей становлять *задатки* - природжені анатомо-фізіологічні особливості нервової системи й мозку, які проявляються в типологічних особливостях людини. Однак задатки є лише передумовою здібностей. Тільки своєчасний вияв і розвиток задатків людини через виховання приводить до

формування у неї здібностей. Для цього найчастіше застосовують систематичні тренування, які передбачають активне включення в діяльність.

Першою ознакою зародження здібностей є *нахил* - стійка орієнтованість індивіда на певну діяльність, якою він прагне займатися. *Справжній нахил* поряд з тяжінням до діяльності призводить до швидкого досягнення високих результатів. *Хибний нахил*, на відміну від справжнього, може виявлятися у споглядальному ставленні до чогось або, незважаючи на активне захоплення, дає посередні результати.

Окрім задатків, важливе значення для розвитку здібностей має врахування у виховному процесі *сенситивних* періодів формування функцій. Кожна дитина в своєму розвитку проходить періоди підвищеної чутливості до певних виховних впливів, до засвоєння тих чи інших видів діяльності. Наприклад, у віці двох-трьох років дитина інтенсивно оволодіває мовою оточення, яка згодом стає для неї рідною. Важливо підкреслити, що періоди особливої готовності до оволодіння певними видами діяльності рано чи пізно закінчуються. І якщо та чи інша функція не була розвинена у сензитивний період, то згодом її розвиток стане ускладненим, а то й зовсім неможливим. Саме тому, люди, які прагнуть вивчити іноземну мову у дорослому віці, докладають багатьох зусиль, але майже ніколи не володіють нею краще ніж рідною.

Специфічним видом розвитку здібностей особистості є її психологічна підготовка до того чи іншого виду діяльності. Наприклад, психологічна готовність особистості до професійної діяльності передбачає сформованість у неї знань й умінь з фаху, а також певних моральних і емоційно-вольових якостей.

Якісний аналіз здібностей спрямований на виявлення таких індивідуальних характеристик людини, які є необхідними для ефективного здійснення будь-якого конкретного виду діяльності. *Кількісні виміри* здібностей характеризують міру їх наявності.

Для оцінки рівня розвитку здібностей досить широко використовують різноманітні тести (тести досягнень, тести інтелекту, тести креативності тощо). Дослідження конкретно-психологічних характеристик різних здібностей дозволяють виділити загальні якості індивіда, які відповідають вимогам не одного, а багатьох видів діяльності (наприклад, *інтелект*), а також спеціальні якості, що відповідають більш вузькому колу вимог конкретної діяльності (*спеціальні здібності*). Урахування рівня розвитку здібностей під час вибору професії та при доборі кадрів сприяє підвищенню ефективності діяльності людини й ступеня її задоволеності результатами своєї діяльності.

Класифікація здібностей

Здібності не можуть бути зведені до знань, умінь і навичок, що є у людини, але здібності забезпечують їх швидке надбання, фіксацію й ефективне практичне застосування. Успішність у діяльності і спілкуванні визначається не однією, а системою різних здібностей, при цьому вони можуть взаємокомпенсуватися. Існує цілий ряд класифікацій здібностей. Наведемо одну з них, найбільш значиму:

1) природні здібності в основі своїй біологічно зумовлені, пов'язані з природженими задатками, що формуються на їх базі, при наявності елементарного життєвого досвіду через механізми навчання типу умовно-рефлекторних зв'язків;

2) специфічні людські здібності, що мають суспільно-історичне походження і забезпечують життя і розвиток у соціальному середовищі.

Специфічні людські здібності у свою чергу поділяються:

а) на загальні, якими визначаються успіхи людини в самих різних видах діяльності і спілкування (розумові здібності, розвинені пам'ять і мова, точність і тонкість рухів рук тощо);

б) спеціальні, визначальні успіхи людини в окремих видах діяльності і спілкування, де необхідні особливого роду задатки і їх розвиток (здібності математичні, технічні, літературно-лінгвістичні, художньо-творчі, спортивні тощо). Ці здібності, як правило, можуть доповнювати і збагачувати одна одну, але кожна з них має власну структуру. Вища міра творчих виявів особистості пов'язана з успішністю у створенні творів матеріальної і духовної культури, нових ідей, відкриттів, винаходів називається геніальністю, а вища міра здібностей особистості в певній діяльності (спілкуванні) – талантом. Людина, яка здатна до багатьох і різних видів діяльності і спілкування, володіє загальною обдарованістю, тобто єдністю загальних здібностей, що зумовлює діапазон її інтелектуальних можливостей, рівень і своєрідність діяльності і спілкування.

Класифікація здібностей(за К. К. Платоновим)

Елементарні (прості) загальні здібності притаманні всім людям, хоча і з різним ступенем вираження – це основні форми вираження психічного відображення: здатність відчувати, сприймати, мислити, переживати, приймати і здійснювати рішення і запам'ятовувати. Адже кожний елементарний прояв цих здібностей – це відповідна дія, яка виконується особистістю з різною успішністю: сенсорна, розумова, вольова, мнемічна – і навіть може стати відповідною навичкою. Ці елементарні загальні здібності лежать в основі трьох інших груп здібностей.

Елементарні (прості) часткові здібності, які притаманні не всім людям, - це найважливіші якості особистості, такі, наприклад, як окомір, музичний слух, критичність мислення, доброта, рішучість і наполегливість, смислова пам'ять і т.п. всі ці і більш складні властивості особистості проявляються у відповідній діяльності, якість якої залежить від них.

Складні загальні здібності притаманні, в тій чи іншій мірі, всім людям. Це здібності до *загальнолюдських видів діяльності*: праці, гри, навчання, спілкування один з одним, естетичної і моральної діяльності. Кожна із здібностей, які входять до цієї групи, мають власну складну структуру. Тому, на відміну від елементарних здібностей, про які говорять в однині: воля як здібність до досягнення мети, здібність мислення і т.п., про складні здібності говорять у множині: здібності до навчання, здібності до того чи іншого виду праці і т.п.

Складними частковими здібностями, які притаманні уже не лише в різній мірі, але і взагалі не всім людям, є здібності, які розвивалися в історії людства спочатку до ремесел, а потім до професій. Їх називають *професійними*, специфічними, спеціальними, особливими.

Вірним є твердження, що “кожна людина здатна до чогось корисного для громадськості”. Так учень, який не здатний бути монтажником-висотником, водієм чи налагоджувальником автоматичних ліній, може бути не лише здібним, але й талановитим верстатником, оператором чи кухарем.

Нездатність до певного виду трудової діяльності – це значно складніше, ніж відсутність здібностей. Нездібність, як негативна здатність – це також певна структура особистості, до складу якої входять негативні для цієї діяльності її риси. Адже емоційно-моторна нестабільність, яка призводить до напруженості – це не

лише відсутність емоційної врівноваженості; незібраність учня – це не лише відсутність у нього уваги.

Високі показники у виробничій діяльності можуть бути досягнуті учнями з різними психологічними структурами особистості. Невстигання ж у загальному і професійному навчанні, зазвичай, більш чітко визначається тією чи іншою психологічною структурою особистості.

Іноді про здібності учнів говорять лише тоді, коли вони виняткові, проявляються як обдарованість чи наближуються до таланту, що є невірним.

Обдарованість – це сукупність ряду здібностей, яка обумовлює особливо успішну діяльність людини у певній галузі та виділяє її серед інших високим рівнем задатків, схильностей, які навчаються цій діяльності чи виконують її в тих же умовах. Обдарованість, зазвичай, проявляється в різнобічних здібностях і межує з талантом. Обдарованість є результатом і свідченням високого рівня інтелектуального розвитку індивіда. Існує загальна і спеціальна обдарованість. Оскільки вона виявляється в конкретних процесах, розрізняють моторну, сенсорну, перцептивну та інтелектуальну обдарованість. Вона є поєднанням вродженого і набутого індивідом.

Талант – (від гр. *talanton* - вага, міра) – природний хист, обдарованість, вища ступінь здібностей людини до певного виду діяльності (творча, наукова, поетична, виробнича), що виділяється серед інших своєю новизною, оригінальністю, досконалістю і має високу соціальну значущість. Це здатність до певної діяльності, яка проявляється як творчість. Високий рівень творчості при виконанні діяльності – здатність таланту. Талановита людина створює щось нове в своїй роботі. Талановитість близька до геніальності, але менша за значенням. Поява таланту – суспільно обумовлене явище, бо саме суспільство в процесі свого розвитку стикається з важливими проблемами, які вдається розв'язати лише обдарованим людям. Талант слід шукати в фізичній організації людини (особливості нервової системи, гострота органів чуттів, неповторне бачення світу, гнучкість пальців, тіла, спритність, швидка реакція тощо). Ті властивості особистості, які визначають талант, одночасно є рисами характеру, так що талант зближує здібності з характером. Про наявність таланту варто судити за результатами діяльності, які повинні відрізнятися принциповою новизною, оригінальністю підходу.

Геніальність (від лат. *genialis* – що володіє генієм, винятково талановитий) – вища ступінь обдарованості, найвищий рівень розвитку здібностей – як загальних, інтелектуальних, так і спеціальних. Про її наявність можна говорити лише при досягненні особистістю таких результатів творчої діяльності, що являють собою епоху в житті суспільства, у розвитку культури. Творчість геніальної людини має для людей історичне і обов'язково позитивне значення. Відмінність генія від таланту не стільки в мірі обдарованості особистості, скільки в тому, що геній створює епоху в галузі своєї діяльності. Тому геніальність – явище не психологічне, а соціологічне, суспільне.

Задатки та здібності

Переважає більшість психологів вважає, що задатки – це деякі генетично детерміновані (природжені) анатомо-фізіологічні особливості нервової системи, що складають індивідуально-природну основу (передумову) формування і розвитку здібностей. Однак деякі з вчених (наприклад, Р.С. Немов) вважають, що у людини є два види задатків: природжені (природні) і надбані (соціальні).

Здібності мають органічні, спадково закріплені передумови для їх розвитку у вигляді задатків. Люди від народження наділені різними задатками. Відмінності між людьми у задатках полягають насамперед у природжених особливостях їхнього нервово-мозкового апарату - анатомо-фізіологічних, функціональних його особливостях. Вихідні природні відмінності між людьми - це відмінності не в готових здібностях, а саме в задатках. Між задатками та здібностями існує дуже велика відстань; між ними весь шлях розвитку особистості. Задатки дуже багатозначні; вони можуть розвиватися в різних напрямках. Задатки - лише передумови розвитку здібностей. Розвиваючись на ґрунті задатків, здібності все ж є функцією не самих задатків, а розвитку, до якого задатки входять як вихідний момент, як передумова. Включаючись у розвиток індивіда, вони самі розвиваються, тобто перетворюються, змінюються. Таким чином, під задатками розуміють анатомо-фізіологічні особливості нервової системи, які складають природну основу розвитку здібностей.

Для доказів успадкування здібностей часто вказують на існування сімейств, у яких кілька поколінь проявляють однорідну за спрямованістю обдарованість. Так, у сім'ї Йогана Себастьяна Баха в п'яти поколіннях його предків, братів та нащадків нараховується не менше 18 значних музичних обдаровань, причому в сім'ї було всього 10 осіб, у яких не було виявлено музичних талантів. Можна також навести приклад сім'ї Дарвіна та інших. Але коли з подібних даних безпосередньо роблять висновок про спадковість здібностей, зводячи їх виключно до спадкових особливостей організму, то допускають відверту помилку. Не враховується одна обставина: у сім'ї з великою кількістю музичних обдаровань, музикальний батько не тільки передає своїм дітям певні гени, але і впливає певним чином на їхній розвиток та виховання.

Спадковість включається, звичайно, як один із чинників розвитку людини, але її здібності є не прямою, безпосередньою функцією його спадковості. По-перше, успадковане та набуте в конкретних особливостях особистості утворює нерозривну єдність; уже тільки тому не можна зводити певні конкретні психічні властивості особистості до однієї лише спадковості. По-друге, успадкованими можуть бути не самі здібності в їх конкретному психологічному змісті, а лише органічні передумови їх розвитку. Органічні передумови розвитку здібностей людини обумовлюють, але не визначають обдарованості людини та можливості їхнього розвитку.

Розрізняють поняття "вродженість задатків" та "спадковість здібностей". Ці поняття варто уточнити та розмежувати. Під вродженістю природно розуміти те, що вже існує на момент народження; під спадковістю те, що під впливом певних органічних механізмів передається індивіду від його предків. Ці поняття не тотожні ні за формою, ні за сутністю. Перше поняття описове: воно констатує факт, друге - пояснювальне: воно розкриває джерело. Вони не збігаються і за змістом: те, що виявляється вродженням, тобто наявним на момент народження, зовсім не повинно бути продуктом однієї ізольовано взятої спадковості; воно зумовлене і попереднім ходом ембріонального розвитку. З іншого боку, спадково зумовлене зовсім не повинно виступати вже сформованим на момент народження; так, наприклад, безсумнівно спадково зумовлені зміни, пов'язані зі статевим дозріванням, настають лише у більш віддалений від народження період. Отже, вроджене не зводиться до спадкового, і спадкове не зводиться ДО вродженого.

Слід відзначити, що наявність певних задатків у людини ще не означає, що в неї будуть розвиватися ті чи інші здібності. Наприклад, суттєвою передумовою розвитку музичних здібностей виступає тонкий слух. Але будова периферійного (слухового) та центрального нервового апарату лише одна з умов розвитку музичних здібностей. Будова мозку не передбачає, які професії та спеціальності, пов'язані з музичним слухом, можуть виникнути в людському суспільстві. Не враховано й те, який вид діяльності оберє для себе людина та які можливості будуть надані їй для розвитку здібностей, наявних у неї. Отже, якою мірою будуть розвинені задатки в людини, залежить від умов її індивідуального розвитку.

Таким чином, розвиток задатків - це соціально зумовлений процес, який пов'язаний з умовами виховання та особливостями розвитку суспільства. Задатки розвиваються та трансформуються у здібності за умови, коли в суспільстві виникла потреба в тих чи інших професіях, як, наприклад, тоді, коли потрібний тонкий музичний слух. Другою суттєвою умовою розвитку задатків є особливості виховання.

Задатки неспецифічні. Наявність у людини задатків певного виду не означає, що на їхньому ґрунті за сприятливих умов обов'язково повинна розвинутися певна здібність. На основі одних і тих самих задатків можуть сформуватися різні здібності залежно від характеру вимог, які висуває діяльність. Так, людина з гарним слухом та почуттям ритму може стати музичним виконавцем або критиком, диригентом, співаком, танцюристом, педагогом, композитором тощо. Так, особливості слухового аналізатора можуть відбитися на тих здібностях, які потребують особливого рівня розвитку цього аналізатора.

Природа людських здібностей до цього часу викликає дискусію серед учених. Одна із найбільш поширених точок зору має свої витoki ще в Платона. Автори, які дотримуються цієї точки зору, стверджують, що здібності біологічно зумовлені, а їх прояв повністю залежить від успадкованих характеристик. Навчання та виховання можуть лише змінити швидкість їх вияву, але вони завжди виявляються тим чи іншим чином.

Особливий інтерес у зв'язку з визначенням впливу генетичних чинників на розвиток індивідуальності дитини представляють дослідження гомозиготних близнюків, які мають ідентичну спадковість, та гетерозиготних близнюків, що мають різну спадковість (дослідження А.Басса та Р.Плоуміна).

Порівняльне дослідження гомозиготних близнят, які жили та виховувалися в різних сім'ях, показали, що всупереч очікуванням їхні індивідуально-психологічні та поведінкові відмінності від цього не збільшилися, а частіше за все залишалися такими самими, як і в дітей, що виросли в одній сім'ї (у деяких випадках навіть зменшилися).

Діти — близнята, що мали однакову спадковість, у результаті їх виховання в різних сім'ях, ставали інколи більш схожими один на одного, ніж у тому випадку, коли їх виховували разом. Пояснити цей дещо несподіваний факт можна тим, що дітям — одноліткам, які постійно знаходяться поряд один з одним, майже ніколи не вдається займатися однією і тією самою справою, та й між такими дітьми рідко складаються рівноправні стосунки.

Незважаючи на велику подібність психологічних та поведінкових характеристик, які спостерігаються серед гомозиготних близнят, навряд чи можна погодитися із твердженням, що їхня психологічна спільність обумовлена тільки

генетично. Проведені дослідження та одержані результати дають підстави вважати вплив середовища на психічний та поведінковий розвиток індивіда сильнішим за вплив спадковості.

На користь спадкової природи здібностей також засвідчують численні династії акторів, художників, моряків, лікарів, педагогів тощо. Але радше за все, у більшості цих випадків варто говорити не тільки про біологічну, але й про соціальну спадковість. Дитина йде "по стопах батьків" не тільки через спадкову приреченість, але й тому, що з дитинства знала та полюбила їхню професію. Тому в сучасній психології прийнято вважати концепцію спадкового характеру здібностей дуже цікавою, але такою, що не пояснює всіх фактів прояву здібностей.

Представники іншої думки вважають, що особливості психіки повністю визначаються якістю виховання та навчання. Так, ще в XVI-XVII ст. К.А.Гельвецій проголосив, що завдяки вихованню можна сформувати геніальність. Прихильники такого напрямку посиляються на випадки, коли діти найвідсталіших та найпримітивніших племен, одержавши відповідну освіту, нічим не відрізнялися від європейців (О.М. Леонтьєв). У рамках цього ж підходу говорять про випадки соціальної ізоляції, яка веде до дефіциту спілкування, частково про так званих "дітей-мауглі". Ці випадки є доказом неможливості власне людського розвитку поза суспільством. На користь такого підходу свідчать також факти масового розвитку деяких спеціальних здібностей в умовах певних культур. Підтвердженням цього може бути вияв звуковисотного слуху (дослідження О. Н. Овчиннікової та Ю.Б.Гіппенрейтер під керівництвом О.М.Леонтьєва).

Висновком цієї концепції є положення, що в кожній людини можна сформувати будь-які здібності. Дотримуючись такої точки зору, американський учений У. Ушбі стверджує, що здібність визначається перш за все тією програмою інтелектуальної діяльності, яка була сформована в людини в дитинстві. Відповідно до своєї програми одні люди розв'язують творчі задачі, а інші у змозі виконати тільки ту, яку їх навчили розв'язувати, тобто діють за шаблоном. Нині прихильники цієї концепції у США створюють спеціальні центри "вирощування" обдарованих дітей. Так, у Філадельфійському інституті найкращого використання людського потенціалу заняття з розумового розвитку дітей починають з чотирьох — п'яти років, вважаючи, що цінувати треба кожну хвилину та й мозку не можна дозволяти "ледарювати".

Індивідуальні (індивідуально-психологічні) відмінності — це особливості психічних явищ (процесів, станів і властивостей), що відрізняють людей один від одного. Індивідуальні відмінності, природною передумовою яких виступають особливості нервової системи, мозку, створюються і розвиваються протягом життя, в діяльності і спілкуванні, під впливом виховання і навчання, у процесі взаємодії людини з навколишнім світом у широкому значенні цього слова. Індивідуальні відмінності є предметом вивчення диференціальної психології.

Здібності виявляються тільки в діяльності, притому в тій діяльності, яка не може здійснюватися без наявності цих здібностей. Проте будь-яка конкретна діяльність характеризується поліфункціональністю психічних процесів — пізнавальних і психомоторних. Тому здібності співвідносяться з відповідними психічними функціями — особливостями пам'яті, мислення, сприймання, емоційними властивостями, рисами характеру, тобто виступають як синтез властивостей особистості, який відповідає вимогам діяльності і забезпечує високі

досягнення в ній. Якщо певна сукупність якостей особистості відповідає вимогам трудової діяльності, якою вона оволодіває протягом визначеного часу, то можна вважати, що людина має здібності до цієї діяльності. При відсутності здібностей процес засвоєння знань і вмінь затягується, потребує значних зусиль і напруження при порівняно скромних результатах.

Таким чином, здібності — це властивості функціональних систем, які реалізують пізнавальні і психомоторні процеси, відзначаються індивідуальною мірою розвитку і виявляються в успішності та своєрідності виконання діяльності.

Відмінності в здібностях різних людей можуть бути якісними і кількісними. Якісні характеристики здібностей — це такі індивідуально-психологічні властивості особистості, які є обов'язковою умовою успішності конкретної трудової діяльності. Саме від них залежить вибір сфери діяльності. Кількісна оцінка здібностей виявляється в ступені їх розвитку.

Разом з тим в основі однакових досягнень працівників можуть бути поєднання дуже різних здібностей, коли окремі з них виступають компенсаторами недостатньо розвинутих здібностей. Властивість компенсації одних здібностей за допомогою розвитку інших розширює можливості вибору професії і самовдосконалення в ній працівника.

Слід також мати на увазі, що одна психологічна якість особистості, навіть коли вона досягає дуже високого рівня розвитку, не може забезпечити високу продуктивність діяльності і бути еквівалентом здібностей. Здібності являють собою сукупність пси-хічних якостей, яка має певну структуру. Структура ця визначається вимогами конкретної діяльності і є різною для різних видів роботи. У структурі конкретних здібностей виокремлюються провідні і допоміжні, які забезпечують успішність діяльності та її індивідуалізацію.

Можливість компенсації одних здібностей шляхом розвитку інших істотно впливає на внутрішній потенціал кожної людини, відкриваючи нові шляхи до вибору професії й удосконалювання в ній. Однак, незважаючи на можливості компенсації, проблема точного визначення сфери трудової діяльності, найбільшою мірою відповідає задаткам людини, залишається надзвичайно актуальною. Це завдання вимагає розгляду здібностей з боку їх якісної характеристики.

Здібності не існують самі по собі, незалежно один від одного. Кожна здатність змінюється, набуває якісно інший характер в залежності від ступеня розвитку інших здібностей. Якісна характеристика здібностей передбачає виявлення відмінностей між людьми в різних областях діяльності. На думку Б. М. Теплова, якісні відмінності здібностей виражаються не тільки в тому, що одна людина обдарована в одній області, наприклад в технічній, а інший - в іншій, наприклад в музичній, і не тільки в тому, що і в межах музичної сфери хтось проявляє здатності переважно до композиторської діяльності, а хтось - до виконавської. Навіть виконавські здібності у різних людей якісно різні: з двох піаністів кожен буде обдарований по-своєму. Разом з тим, абстрагуючись від якісного своєрідності поєднання різних здібностей до окремих видів діяльності, можна відзначити, що будь-яка здатність має різну силу, виразність, рівень, тобто кількісну характеристику, яка показує, в якій мірі вона розвинена у даної людини в порівнянні з іншими людьми. Тому буває дуже важливо не тільки визначити здібності людини, а й оцінити, наскільки вони виражені. Якщо зростання людини ми можемо виміряти в сантиметрах, то як виміряти здатності? Фізичний і інтелектуальний зростання зазвичай відповідають

один одному. Зростання в обох напрямках зупиняється в різному віці, в залежності від індивідуальних особливостей людини. Наприклад, хтось може досягти зростання в 1,5 м в 16-річному віці і більше не рости. Але сестра цієї ж людини може рости, поки її зростання не досягне 2 м до 19-річного віку. Розумовий розвиток багатьох людей зупиняється приблизно в юнацькому віці. Якщо взяти всіх дітей, що народилися, наприклад, 13 листопада 1986 р і виміряти їх сьогодні, вони будуть відрізнятися фізичним розвитком. У деяких буде середнє зростання, у інших - високий, треті виявляться низькорослими. Але вони будуть відрізнятися один від одного і за здібностями. Виявиться, що деякі розумні, здатні легко вчитися, у інших здатності середні, а деякі можуть вчитися лише з великими зусиллями. Різниця в розумовому розвитку може вважатися різницею в розумовому віці.

Кількісна характеристика здібностей - необхідна процедура при вирішенні широкого кола проблем. Уже в шкільній практиці є нагальна потреба в ранжируванні дітей за здібностями, виявленні затримок розумового розвитку, з одного боку, і обдарованості - з іншого, і відповідно застосування різних типів навчання. Це вимагає визначення кількісних показників виразності тій чи іншій здатності і порівняння їх між собою.

Як спосіб виміру здібностей використовуються різні тести. Англійське слово <тест> означає <проба>, <випробування>. Термін був введений в психологічну науку в кінці минулого століття американцем Дж.Кеттелом. Однак коріння тестування губляться в давнину. Так, вже в Давньому Єгипті до навчання мистецтву жерця допускали тільки того, хто був здатний витримати систему певних випробувань. Спочатку <кандидат в жерці> проходив співбесіду, де з'ясовувалися його біографічні дані, рівень освіти, зовнішність, вміння вести бесіду. Потім перевірялися вміння працювати, слухати, мовчати; проводилось випробування водою, вогнем, перебуванням в похмурих підземеллях? а Все це доповнювалося загрозою смерті в разі, якщо людина не впевнена, що витримає всі тяготи тривалого освіти.

З кінця минулого століття для оцінки здібностей стали використовувати різні стандартні психологічні проби, які нерідко зводилися до обчислення показника розумової обдарованості - коефіцієнта інтелектуальності (10). Букви 10 (<Ай-Кью>) є скороченням виразу <коефіцієнт інтелекту>. Останній залучав дослідників тим, що дозволяв кількісно, в цифрах висловити рівень інтелектуального розвитку. В ході тестування випробуваному на спеціальному бланку пропонується встановити логічні відносини класифікації, аналогії, узагальнення та ін. між термінами і поняттями, які включені в завдання тесту. Завдання можуть також будуватися з малюнків, геометричних фігур. Деякі завдання полягають в складанні з пропонованих деталей зображення предмета, геометричної фігури; зборі з кубиків з різноокрашеними сторонами заданого малюнка, знаходженні виходу з лабіринту і т.п. Зазвичай окремі тести зводяться в батарею тестів, наростаючи за складністю.

Здібності тісно пов'язані з загальною спрямованістю особистості. В.Є. Чудновський зазначає, що співвідношення спрямованості особистості й рівня здібностей неоднозначне: високий рівень здібностей суттєво впливає на стиль поведінки та формування особистості. Ще більше значення має той факт, що розвиток здібностей чималою мірою визначається умовами виховання, особливостями сформованості особистості, її спрямованістю, яка або сприяє розкриттю здібностей, або, навпаки, призводить до того, що здібності не

реалізуються. В основі однакових досягнень при виконанні якоїсь діяльності можуть лежати різні здібності, водночас одна й та сама здібність може бути умовою успіху різних видів діяльності.

Здібності – це поєднання сприятливих індивідуально-своєрідних особливостей та якостей психіки, котрі виявляються у швидкості, результативності та якості виконання відповідної діяльності за мінімальних силових, енергетичних і часових затрат. Вихідною передумовою для розвитку здібностей є ті природні задатки, з якими дитина з'являється на світ. Водночас біологічно успадковані властивості людини не визначають її здібностей. Мозок концентрує в собі не ті чи інші специфічні людські здібності, а лише здатність до формування цих здібностей (С.Л. Рубінштейн). Рівень розвитку здібностей залежить: • від якості знань і вмінь, від міри їх об'єднання в єдине ціле; • природних задатків людини, якості природних нервових механізмів елементарної психічної діяльності; • більшої чи меншої «тренованості» самих мозкових структур (Б.І. Додонов).

2. Структура здібностей. Визначення здібностей за Б. М. Тепловим.

Дуже часто, коли ми намагаємося пояснити, чому люди, що опинилися в однакових або майже однакових умовах, досягають різних успіхів, ми звертаємося до поняття *здатності*, вважаючи, що різницю в успіхах людей можна пояснити саме цим. Це ж поняття використовується і тоді, коли досліджуються причини швидкого засвоєння знань або придбання умінь і навиків одними людьми і довгого, навіть болісного навчання інших. Що ж таке здібності?

Слід зазначити, що слово «здатність» має дуже широке застосування в самих різних областях практики. Зазвичай під здібностями розуміють такі індивідуальні особливості, які є умовами успішного виконання який-небудь одній або декілька діяльностей. Проте термін «здатності», не дивлячись на його давнє і широке застосування в психології, багатьма авторами трактується неоднозначно. Якщо підсумовувати всілякі варіанти підходів, що існують в даний час, до дослідження здібностей, то їх можна звести до трьох основним типам. У першому випадку під здібностями розуміють сукупність всіляких психічних процесів і станів. Це найбільш широке і найстаріше тлумачення терміну «здатності». З погляду другого підходу під здібностями розуміють високий рівень розвитку загальних і спеціальних знань, умінь і навиків, що забезпечують успішне виконання людиною різних видів діяльності. Дане визначення з'явилося і було прийняте в психології 19-20 ст. і достатньо часто зустрічається в даний час. Третій підхід заснований на твердженні про те, що здібності — це те, що не зводиться до знань, умінь і навиків, але забезпечує їх швидке придбання, закріплення і ефективне використання на практиці.

У вітчизняній психології експериментальні дослідження здібностей найчастіше будуються на основі останнього підходу. Найбільший внесок у його розвиток вніс відомий вітчизняний учений Б. М. Теплов. Він виділив наступні три основні ознаки поняття «здатність».

По-перше, під здібностями розуміються індивідуально-психологічні особливості, що відрізняють одну людину від іншого; ніхто не стане говорити про здібності там, де йдеться про властивості, відносно яких всі люди рівні.

По-друге, здібностями називають не всякі взагалі індивідуальні особливості, а лише такі, які мають відношення до успішності виконання якої-небудь діяльності або багатьох діяльностей.

По-третє, поняття «здатність» не зводиться до тих знань, навиків або умінь, які вже вироблені у даної людини.

На жаль, в повсякденній практиці поняття «здібності» і «навички» часто ототожнюють, що приводить до помилкових висновків, особливо в педагогічній практиці. Класичним прикладом такого роду може служити невдала спроба В. І. Сурікова, що став згодом знаменитим художником, поступити в Академію витівок. Хоча видатні здібності Сурікова виявилися достатньо рано, необхідних умінь і навиків в малюванні у нього ще не було. Академічні педагоги відмовили Сурікову у вступі до академії. Більш того, інспектор академії, проглянувши представлені Суриковим малюнки, заявив: «За такі малюнки вам навіть мимо академії треба заборонити ходити». Помилка викладачів академії полягала в тому, що вони не зуміли відрізнити відсутність умінь і навиків від відсутності здібностей. Суріков справою довів їх помилку, опанувавши протягом трьох місяців потрібними уміннями, внаслідок чого ті ж педагоги визнали його цього разу гідним зарахування в академію. .

Не дивлячись на те що здібності не зводяться до знань, умінь і навиків, це не означає, що вони ніяк не пов'язані із знаннями і уміннями. Від здібностей залежать легкість і швидкість придбання знань, умінь і навиків. Придбання ж цих знань і умінь, у свою чергу, сприяє подальшому розвитку здібностей, тоді як відсутність відповідних навиків і знань є гальмом для розвитку здібностей.

Здібності, вважав Б. М. Теплов, не можуть існувати інакше як в постійному процесі розвитку. Здатність, яка не розвивається, якій на практиці людина перестає користуватися, з часом втрачається. Тільки завдяки постійним вправам, пов'язаним з систематичними заняттями такими складними видами людської діяльності, як музика, технічна і художня творчість, математика, спорт і т. п., ми підтримуємо і розвиваємо у себе відповідні здібності.

Будь-які завдатки, перш ніж перетворитися на здібності, повинні пройти великий шлях розвитку. Для багатьох людських здібностей цей розвиток починається з народження людини і, якщо він продовжує займатися тими видами діяльності, в яких відповідні здібності розвиваються, не припиняється до кінця життя.

У розвитку здібностей умовно можна виділити декілька етапів. Кожна людина в своєму розвитку проходить періоди підвищеної чутливості до тих або інших дій, до освоєння того або іншого виду діяльності. У дитини у віці двох-трьох років інтенсивно розвивається усна мова, в п'ять-сім років він найбільш готовий до оволодіння читанням. В середньому і старшому дошкільному віці діти захоплено грають в ролеві ігри і виявляють надзвичайну здібність до перевтілення і уживається в ролі. Важливо відзначити те, що ці періоди особливої готовності до оволодіння спеціальними видами діяльності рано чи пізно кінчаються, і якщо яка-небудь функція не отримала свого розвитку в сприятливий період, то згодом її розвиток виявляється надзвичайно утруднено, а то і зовсім неможливо. Тому для розвитку здібностей дитини важливі всі етапи його становлення як особи. Не можна думати, що в більш старшому віці дитина зможе надолужити упущене.

Первинний етап в розвитку будь-якої здатності пов'язаний з дозріванням необхідних для неї органічних структур або з формуванням на їх основі потрібних функціональних органів. Зазвичай це відбувається в період від народження до шести-семи років. На даному етапі відбувається вдосконалення роботи всіх

аналізаторів, розвиток і функціональна диференціація окремих ділянок кори головного мозку. Це створює сприятливі умови для початку формування і розвитку у дитини загальних здібностей, певний рівень яких виступає як передумова для подальшого розвитку спеціальних здібностей.

В цей же час починається становлення і розвиток спеціальних здібностей. Потім розвиток спеціальних здібностей продовжується в школі, особливо в молодших і середніх класах. Спочатку розвитку спеціальних здібностей допомагають різного роду дитячі ігри, потім істотний вплив на них починає надавати учбова і трудова діяльність.

Як ви вже знаєте, ігри дітей виконують особливу функцію. Саме ігри дають первинний поштовх до розвитку здібностей. В процесі ігор відбувається розвиток багатьох рухових, конструкторських, організаторських, художньо-образотворчих і інших творчих здібностей. Причому важливою особливістю ігор є те, що в них, як правило, розвивається не одна, а відразу цілий комплекс здібностей.

Слід зазначити, що не всі види діяльності, якою займається дитина, будь то гра, ліплення або малювання, мають однакове значення для розвитку здібностей. Найбільш сприяє розвитку здібностей творча діяльність, яка примушує дитину думати. Така діяльність завжди пов'язана із створенням чого-небудь нового, відкриттям для себе нового знання, виявленням в самому собі нових можливостей. Це стає сильним і дієвим стимулом до занять нею, до додатку необхідних зусиль, направлених на подолання виникаючих труднощів. Більш того, творча діяльність укріплює позитивну самооцінку, підвищує рівень домагань, породжує упевненість в собі і відчуття задоволеності від досягнутих успіхів.

Якщо виконувана діяльність знаходиться в зоні оптимальної труднощі, тобто на межі можливостей дитини, то вона веде за собою розвиток його здібностей, реалізуючи те, що Л. С. Выготский називав зоною *найближчого розвитку*. Діяльність, що не знаходиться в межах цієї зони, в ступені, що набагато мів, сприяє розвитку здібностей. Якщо вона дуже проста, то забезпечує лише реалізацію вже наявних здібностей; якщо ж вона надмірно складна, то стає нездійсненною і, отже, також не приводить до формування нових умінь і навиків.

Як ви пам'ятаєте, розвиток здібностей значною мірою залежить від умов, що дозволяють реалізуватися завданням. Однією з таких умов є особливості насінного виховання. Якщо батьки проявляють турботу про розвиток здібностей своїх дітей, то вірогідність виявлення у дітей яких-небудь здібностей вища, ніж коли діти надані самі собі.

Іншу групу умов розвитку здібностей визначають особливості мак-росреды. Макросередовищем прийнято вважати особливості суспільства, в якому народився і росте людина. Найбільш позитивним чинником макросередовища є та ситуація, коли суспільство проявляє турботу про розвиток здібностей у своїх членів. Ця турбота суспільства може виражатися в постійному вдосконаленні системи освіти, а також в розвитку системи професійної орієнтації підростаючого покоління.

Необхідність профорієнтації обумовлена надзвичайно актуальною проблемою, з якою стикається кожна людина, — проблемою вибору життєвого шляху і професійного самовизначення. Історично склалися дві концепції профорієнтації, які французький психолог А. Леон назвав діагностичною і виховною. Перша — діагностична — зводить вибір індивідом професії до визначення його професійної придатності. Консультант за допомогою тестів вимірює здібності людини і шляхом

зіставлення їх з вимогами професії робить висновок про його придатність або непридатність до даної професії.

Багатьма ученими дана концепція профорієнтації оцінюється як механістична. У її основі лежить погляд на здатності як на стабільні утворення, мало схильні до впливів середовища. Суб'єктові в рамках даної концепції відводиться пасивна роль.

Друга — виховна — концепція направлена на підготовку індивіда до професійного життя, на його самовизначення відповідно до запланованих виховних дій. Основне значення в ній надається вивченню розвитку особи в процесі оволодіння різними видами діяльності. Значно менше місце в ній займають тестові випробування. Проте і тут недооцінюється особова активність суб'єкта, можливості його самовизначення, саморозвитку і самовиховання. Тому у вітчизняній психології до вирішення даної проблеми підходять комплексно. Вважається, що вирішення проблеми профорієнтації можливо, лише коли обидва підходи є ланки одного ланцюжка: визначення здібностей індивіда і допомога йому в підготовці до майбутньої професії.

Розглядаючи співвідношення здібностей н вимог професії, Е. А. Климов виділив чотири ступені професійної придатності. Перша — непридатність до даної професії. Вона може бути тимчасовою або практично непереборною. Друга — придатність до тієї або іншої професії або групи їх. Вона характеризується тим, що людина не має протипоказань відносно тієї або іншої області праці, але немає і свідчень. Третя — відповідність даній області діяльності: немає протипоказань, н є деякі особисті якості, які явно відповідають вимогам певної професії або групі професій. Четверта — покликання до даної професійної області діяльності. Це вищий рівень професійної придатності людини.

Клімовим на користь роботи профорієнтації була розроблена і реалізована у вигляді опитувальника класифікація професії. У основу запропонованої ним класифікації були покладені вимоги, які професія пред'являє до людини. Наприклад, можна виділити види діяльності, які в цілому характеризуються як системи взаємин «людина-людина», «людина-природа» і ін.

У будь-якому випадку прогноз про придатність індивіда до тієї або іншої діяльності повинен будуватися виходячи з положення про розвиток здібностей в діяльності. С. Л. Рубінштейн таким чином сформулював основне правило розвитку здібностей людини: «Розвиток здібностей здійснюється по спіралі: реалізація можливості, яка є здатністю одного рівня, відкриває нові можливості для подальшого розвитку здібностей вищого рівня. Обдарованість людини визначається діапазоном нових можливостей, який відкриває реалізація того що вже є».

4. Характеристика загальних та спеціальних здібностей.

Слід зазначити, що успішність виконання будь-якої діяльності залежить не від якої-небудь однієї, а від поєднання різних здібностей, причому це поєднання, дає один і той же результат, може бути забезпечене різними способами. За відсутності необхідних завдатків до розвитку одних здібностей їх дефіцит може бути заповнений за рахунок вищого розвитку інших. «Одній з найважливіших особливостей психіки людини, — писав Б. М. Теплов, — є можливість надзвичайно широкої компенсації одних властивостей іншими, унаслідок чого відносна слабкість якій-небудь однієї здатності зовсім не виключає можливості успішного виконання навіть такої діяльності, яка найтісніше пов'язана з цією здатністю. Бракуюча

здатність може бути в дуже широких межах компенсована іншими, високорозвинутими у даного человека».

Існує дуже багато здібностей. У науці відомі спроби їх класифікації. У більшості цих класифікацій розрізняють в першу чергу природні, або природні, здібності (у основі своїй біологічно обумовлені) і специфічно людські здібності, що мають суспільно-історичне походження.

Під *природними* здібностями розуміють ті, які є загальними для людини і тварин, особливо вищих. Наприклад, такими елементарними здібностями є сприйняття, пам'ять, здібність до елементарної комунікації. Мислення з певної точки зору також можна розглядати як здатність, яка характерна не тільки для людини, але і для вищих тварин. Дані здібності безпосередньо пов'язані з природженими завдатками. Проте завдатки людини і завдатки тварини — це не одне і те ж. У людини на базі цих завдатків формуються здібності. Це відбувається за наявності елементарного життєвого досвіду, через механізми навчання і т. і. В процесі розвитку людини дані біологічні здібності сприяють формуванню цілого ряду інших, специфічно людських здібностей.

Ці специфічно людські здібності прийнято розділяти на *загальні і спеціальні вищі інтелектуальні здібності*. У свою чергу, вони можуть підрозділятися на теоретичні і практичні, учбові і творчі, наочні і міжособові і ін.

До *загальних* здібностей прийнято відносити ті, які визначають успіхи людини в самих різних видах діяльності. Наприклад, в дану категорію входять розумові здібності, тонкість і точність ручних рухів, пам'ять, мова і ряд інших. Таким чином, під загальними здібностями розуміють здібності, властиві для більшості людей. Під *спеціальними* здібностями розуміються ті, які визначають успіхи людини в специфічних видах діяльності, для здійснення яких необхідні завдатки особливого роду і їх розвиток. До таких здібностей можна віднести музичні, математичні, лінгвістичні, технічні, літературні, художньо-мистецькі, спортивні і ін. Слід зазначити, що наявність у людини загальних здібностей не виключає розвитку спеціальних здібностей, і навпаки.

Більшість дослідників проблеми здібностей сходяться на тому, що загальні і спеціальні здібності не конфліктують, а співіснують, взаємно доповнюючи і збагачуючи один одного. Більш того, в окремих випадках високий рівень розвитку загальних здібностей може виступати як спеціальні здібностей по відношенню до певних видів діяльності. Подібна взаємодія деякими авторами пояснюється тим, що загальні здібності, на їх думку, є базою для розвитку спеціальних. Інші дослідники, пояснюючи взаємозв'язок загальних і спеціальних здібностей, підкреслюють, що ділення здібностей на загальні і спеціальні вельми умовно. Наприклад, практично кожна людина після курсу навчання уміє складати, множити, ділити і т. д., тому математичні здібності можуть розглядатися як загальні. Проте існують люди, у яких ці здібності розвинені настільки високо, що ми починаємо говорити про наявність у них математичного таланту, який може виражатися в швидкості засвоєння математичних понять і операцій, здатності вирішувати надзвичайно складні задачі і ін.

До загальних здібностей людини ми з повною підставою повинні віднести здібності, що виявляються в спілкуванні, взаємодії з людьми. Ці здібності є соціально обумовленими. Вони формуються у людини в процесі його життя в суспільстві. Без даної групи здібностей людині дуже важко жити **серед собі**

подібних. Так, без володіння мовою як засобом спілкування, без уміння адаптуватися в товаристві людей, тобто правильно сприймати і оцінювати вчинки людей, взаємодіяти з ними і налагоджувати хороші взаємини в різних соціальних ситуаціях, нормальне життя і психічний розвиток людини були б просто неможливими. Відсутність у людини такого роду здібностей з'явилося б непереборною перешкодою на шляху перетворення його з біологічної істоти в соціальну.

Крім розділення здібностей на загальні і спеціальні прийнято розділяти здібності на теоретичні і практичні. Теоретичні і практичні здібності відрізняються один від одного тим, що перші зумовлюють схильність людини до абстрактно-теоретичних роздумів, а другі — до конкретних практичних дій. На відміну від загальних і спеціальних здібностей теоретичні і практичні найчастіше не поєднуються один з одним. Більшість людей володіють або одним, або іншим типом здібностей. Разом вони зустрічаються у край рідко, в основному у обдарованих, різносторонньо розвинених людей.

Існує також ділення *на учбові і творчі* здібності. Вони відрізняються один від одного тим, що перші визначають успішність навчання, засвоєння людиною знань, умінь і навиків, тоді як другі визначають можливість відкриттів і винаходів, створення нових предметів матеріальної і духовної культури і ін. Якщо ми спробуємо визначити, які здібності з даної групи мають більше значення для людства, то у разі визнання пріоритету одних над іншими ми, найімовірніше, зробимо помилку. Звичайно, якби людство було позбавлене можливості творити, то напевно чи воно було б в змозі розвиватися. Але якби люди не володіли учбовими здібностями, той розвиток людства також був би неможливим. Розвиток можливий лише тоді, коли люди в змозі засвоїти всю суму знань, накопичених попередніми поколіннями. Тому деякі автори вважають, що учбові здібності — це перш за все загальні здібності, а творчі — спеціальні, такі, що визначають успіх творчості.

Слід зазначити, що здібності не тільки спільно визначають успішність діяльності, але і взаємодіють один з одним, роблячи вплив друг на друга. Залежно від наявності і ступеня розвитку здібностей, що входять в комплекс здібностей конкретної людини, кожна з них набуває іншого характеру. Такий взаємний вплив виявляється особливо сильним, коли йдеться про взаємозалежні здібності, що спільно визначають успішність діяльності. Тому певне поєднання різних високорозвинутих здібностей визначає рівень розвитку здібностей у конкретної людини.

У психології найчастіше зустрічається наступна класифікація рівнів розвитку здібностей: здатність, обдарованість, талант, геніальність.

Всякі здібності в процесі свого розвитку проходять ряд етапів, і для того, щоб деяка здатність піднялася в своєму розвитку на вищий рівень, необхідно, щоб вона була вже достатньо оформлена на попередньому рівні. Але для розвитку здібностей спочатку повинна бути певна підстава, яку складають *завдатки*. Під завдатками розуміються анатомо-фізіологічні особливості нервової системи, складові природну основу розвитку здібностей. Наприклад, як природжені завдатки можуть виступати особливості розвитку різних аналізаторів. Так, певні характеристики слухового сприйняття можуть виступати як основа для розвитку музичних здібностей. Лі завдатки інтелектуальних здібностей виявляються перш за все у функціональній діяльності мозку — його більшій або меншій збудливості, рухливості нервових

процесів, швидкості утворення тимчасових зв'язків і ін., тобто в тому, що І. П. Павлов назвав генотипом — *природженими* особливостями нервової системи. До таких властивостей належать:

1) сила нервової системи по відношенню до збудження, тобто її здатність тривало витримувати, не виявляючи позамежного гальмування, інтенсивні і такі, що часто повторюються навантаження;

2) сила нервової системи по відношенню до гальмування, тобто здатність витримувати тривалі гальмівні впливи, що часто повторюються;

3) врівноваженість нервової системи по відношенню до збудження і гальмування, яка виявляється в однаковій реактивності нервової системи у відповідь на збудливі і гальмівні впливи;

4) лабільність нервової системи, що оцінюється за швидкістю виникнення і припинення нервового процесу збудження або гальмування.

В даний час в диференціальній психології найчастіше використовується 12-мірна класифікація властивостей нервової системи людини, запропонована В. Д. Нсбиліциним. У неї входять 8 первинних властивостей (сила, рухливість, динамічність і лабільність по відношенню до збудження і гальмування) і 4 вторинних властивості (врівноваженість по цих основних властивостях). Доведено, що дані властивості можуть відноситися як до всієї нервової системи (її загальні властивості), так і до окремих аналізаторів.

Слід зазначити, що ці природжені анатомо-фізіологічні особливості будови мозку, органів чуття і руху, або природжені завдатки, і визначають природну основу індивідуальних відмінностей між людьми. На думку І. П. Павлова, основу індивідуальних відмінностей визначають переважаючий тип вищої нервової діяльності і особливості співвідношення сигнальних систем. Виходячи з даних критеріїв, можна виділити три типологічні групи людей: художній тип (переважання першої сигнальної системи), розумовий тип (переважання другої сигнальної системи) і середній тип (рівне представництво).

Виділені Павловим типологічні групи припускають у представників тієї або іншої групи присутність різних природжених завдатків. Так, основні відмінності художнього типу від мыслительного виявляються у сфері сприйняття, де для «художника» характерне цілісне сприйняття, а для «мыслителя» — дроблення її на окремі частини; у сфері уяви і мислення у «художників» наголошується переважання образного мислення і уяви, тоді як для «мыслителів» характерніше абстрактне, теоретичне мислення; у емоційній сфері обличчя художнього типу відрізняються підвищеною емоційністю, а для представників розумового типу властивіші розсудливі, інтелектуальні реакції на події.

Слід підкреслити, що наявність певних завдатків у людини не означає, що у нього розвиватимуться ті або інші здібності. Наприклад, істотною передумовою для розвитку музичних здібностей є тонкий слух. Але будова периферичного (слухового) і центрального нервового апарату є лише передумовою до розвитку музичних здібностей. Будова мозку не передбачає, які професії і спеціальності, пов'язані з музичним слухом, можуть виникнути в людському суспільстві. Не передбачено і те, яку область діяльності вибере для себе людина і які можливості будуть надані йому для розвитку завдатків, що є у нього. Отже, в якому ступені будуть розвинені завдатки людини, залежить від умов його індивідуального розвитку.

Таким чином, розвиток завдатків — це соціально обумовлений процес, який пов'язаний з умовами виховання і особливостями розвитку суспільства. Завдатки розвиваються і трансформуються в здатності за умови, якщо в суспільстві виникла потреба в тих або інших професіях, зокрема де потрібний саме тонкий музичний слух. Другим істотним чинником розвитку завдатків є особливості виховання.

Завдатки неспецифічні. Наявність у людини завдатків певного вигляду не означає, що на їх базі в сприятливих умовах обов'язково повинна розвинути якась конкретна здатність. На основі одних і тих же завдатків можуть розвиватися різні здібності залежно від характеру вимог, що пред'являються діяльністю. Так, людина, що володіє хорошим слухом і відчуттям ритму, може стати музичним виконавцем, диригентом, танцюристом, співаком, музичним критиком, педагогом, композитором і т.д. Разом з тим не можна вважати, що завдатки не впливають на характер майбутніх здібностей. Так, особливості слухового аналізатора позначаються саме на тих здібностях, які вимагають особливого рівня розвитку даного аналізатора.

Виходячи з цього ми повинні зробити висновок про те, що здібності в значній мірі соціальні і формуються в процесі конкретної діяльності людини. Залежно від того, існують або відсутні умови для розвитку здібностей, вони можуть бути *потенційними і актуальними*.

Під потенційними здібностями розуміються ті, які не реалізуються в конкретному виді діяльності, але здатні актуалізуватися при зміні відповідних соціальних умов. До актуальних здібностей, як правило, відносять ті, які необхідні саме в даний момент і реалізуються в конкретному виді діяльності. Потенційні і актуальні здібності виступають непрямым показником характеру соціальних умов, в яких розвиваються здібності людини. Саме характер соціальних умов перешкоджає або сприяє розвитку потенційних здібностей, забезпечує або не забезпечує перетворення їх в актуальні.

Як ви вже знаєте, під здібностями розуміються такі індивідуальні особливості, які мають відношення до успішності виконання яких-небудь видів діяльності. Тому здібності розглядаються як основні властивості особи. Проте ніяка окрема здатність не може сама по собі забезпечити успішне виконання діяльності. Успішність виконання будь-якої діяльності завжди залежить від ряду здібностей. Однієї лише спостережливості, як би вона не була здійснена, недостатньо, щоб стати хорошим письменником. Для письменника першорядне значення мають спостережливість, образна пам'ять, ряд якостей мислення, здібності, пов'язані з письмовою мовою, здібність до зосередження уваги і ряд інших здібностей.

З іншого боку, структура будь-якої конкретної здатності включає універсальні або загальні якості, що відповідають вимогам різних видів діяльності, і спеціальні якості, що забезпечують успіх тільки в одному виді діяльності. Наприклад, вивчаючи математичні здібності, В. А. Крутецький встановив, що для успішного виконання математичної діяльності необхідне:

- 1) активне, позитивне відношення до предмету, схильність займатися їм, перехідна на високому рівні розвитку в пристрасну захопленість;
- 2) ряд рис вдачі, перш за все працьовитість, організованість, самостійність, цілеспрямованість, наполегливість, а також стійкі інтелектуальні відчуття;
- 3) наявність під час діяльності сприятливих для її виконання психічних станів;
- 4) певний фонд знань, умінь і навиків у відповідній області;

5) що відповідають вимогам даної діяльності індивідуально-психологічні особливості в сенсорній і розумовій сферах.

При цьому перші чотири категорії перерахованих властивостей слід розглядати як загальні властивості, необхідні для всякої діяльності, а не вважати їх компонентами здібностей, оскільки інакше компонентами здібностей повинні вважатися інтереси і схильності, риси вдачі, психічні стани, а також уміння і навички.

Остання група якостей є специфічною, такою, що визначає успішність тільки в конкретному виді діяльності. Це пояснюється тим, що ці якості перш за все виявляються в специфічній сфері і не пов'язані з проявом здібностей в інших областях. Наприклад, судячи по біографічних даних А. С. Пушкин багато сліз пролив в ліцеї над математикою, але помітних успіхів не показав; Д. И. Менделєєв в школі відрізнявся великими успіхами в області математики і фізики, а по мовних предметах мав тверду «одиницю».

До спеціальних здібностей необхідно віднести також музичні, літературні, сценічні і т.п.

Наступним рівнем розвитку здібностей є *обдарованість*. Обдарованістю називається своєрідне поєднання здібностей, яке забезпечує людині можливість успішного виконання якої-небудь діяльності.

У цьому визначенні необхідно підкреслити те, що від обдарованості залежить не успішне виконання діяльності, а тільки можливість такого успішного виконання. Для успішного виконання всякої діяльності потрібна не тільки наявність відповідного поєднання здібностей, по і оволодіння необхідними знаннями і навичками. Якої б феноменальної математичної обдарованості не мав чоловік, але якщо він ніколи не вчився математиці, він не зможе успішно виконувати функції самого рядового фахівця в цій області. Обдарованість визначає тільки можливість досягнення успіху в тій або іншій діяльності, реалізація ж цієї можливості визначається тим, якою мірою будуть розвинені відповідні здібності і які будуть придбані знання і навички.

Індивідуальні відмінності обдарованих людей виявляються головним чином в спрямованості інтересів. Одні люди, наприклад, зупиняються на математиці, інші — на історії, треті, — на суспільній роботі. Подальший розвиток здібностей відбувається в конкретній діяльності.

Слід зазначити, що в структурі здібностей можна виділити дві групи компонентів. Одні займають провідне положення, а інші є допоміжними. Так, в структурі образотворчих здібностей провідними властивостями будуть висока природна чутливість зорового аналізатора — відчуття лінії, пропорції, форми, світлотіні, колориту, ритму, а також сенсормоторні якості руки художника, високорозвинута образна пам'ять і т.д. До допоміжних же якостей можна віднести властивості художньої уяви, емоційну настроєність, емоційне відношення до того, що зображається і т.д.

Провідні і допоміжні компоненти здібностей утворюють єдність, що забезпечує успішність діяльності. Проте структура здібностей — це вельми гнучка освіта. Співвідношення провідних і допоміжних якостей в конкретній здатності у різних людей неоднаково. Залежно від того, яка якість у людини є таким, що веде, відбувається формування допоміжних якостей, необхідних для виконання діяльності. Більш того, навіть в рамках однієї і тієї ж діяльності люди можуть

володіти різним поєднанням якостей, які дозволять їм однаково успішно виконувати дану діяльність, компенсуючи недоліки.

Слід зазначити, що відсутність здібностей ще не означає непридатності людини до виконання тієї або іншої діяльності, оскільки існують психологічні механізми компенсації здібностей, що відсутні. Часто займатися діяльністю доводиться не тільки тим, хто має до неї здібності, але і тим, хто їх не має. Якщо людина вимушена продовжувати заняття цією діяльністю, він свідомо або неусвідомлено компенсуватиме недолік здібностей, спираючись на сильні сторони своєї особи. На думку Е. П. Ільїна, компенсація може здійснюватися через знання, що набувають, або уміння, або через формування індивідуально-типового стилю діяльності, або через іншу, розвиненішу здатність. Можливість широкої компенсації одних властивостей іншими веде до того, що відносна слабкість якій-небудь однієї здатності зовсім не виключає можливості успішного виконання діяльності, найтісніше пов'язаною з цією здатністю. Бракуюча здатність може бути в дуже широких межах компенсована іншими, високорозвинутими у даної людини. Ймовірно, саме це забезпечує можливість успішної діяльності людини в самих різних областях.

Прояв здібностей завжди строго індивідуально і найчастіше неповторно. Тому звести обдарованість людей, що навіть займаються однією і тією ж діяльністю, до набору конкретних показників представляється неможливим. За допомогою різних психодіагностичних методик можна лише встановити наявність тих або інших здібностей і визначити відносний рівень їх розвитку. Чому відносний? Тому що ніхто не знає абсолютних порогів, або рівнів розвитку, тон або іншій здатності. Як правило, думка виноситься для конкретної людини шляхом зіставлення його результатів з середніми результатами тієї або іншої вибірки обстежуваних. Такий підхід до оцінки здібностей ґрунтується на застосуванні кількісних методів.